

Моделі державного правління: світовий досвід та реалії посткомуністичних суспільств

Олександр Романюк,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії і політології
Харківської державної академії культури

Одним з чинників, що спричинили політичну кризу в Україні після парламентських виборів 2006 року, стали зміни в системі державного правління: повноваження Президента і Верховної Ради щодо урядової влади були перерозподілені на користь парламенту. Конфронтація між Президентом, з одного боку, і парламентською більшістю та сформованим нею урядом, з іншого, що тривала увесь 2007 рік і призвела до дочасного розпуску Верховної Ради, актуалізувала проблему завершення конституційної реформи [1]. Мета статті – проаналізувати раціональності моделей державного правління у контексті специфічних умов розвитку посткомуністичних суспільств.

Поняття державного правління

Поняття „державне правління” застосовується для характеристики джерела державної влади. Відповідно до того, хто визнається таким джерелом, держави поділяються на монархії і республіки. За монархії джерелом державної влади визнається воля однієї особи – монарха; за республіки – воля народу. Відповідно до джерела влади утворювався уряд: у монархіях він призначався монархом, у республіках формувався через певний виборчий механізм.

Демократизація політичних систем у новий та новітній час нівелювала різницю між монархіями і республіками щодо механізму утворення уряду. З'явилися конституційні монархії, за яких уряд, як і в багатьох республіках, призначається представницьким органом – парламентом. З іншого боку, серед республік з'явилися держави, у яких право формування уряду було надано всенародно обраному главі держави – президентові. Внаслідок цього різниця між монархіями і республіками стала формальною, що зумовило диференціацію поняття державного правління.

Окрім поняття „форма державного правління”, яке характеризує здебільш формальне джерело державної влади, стало вживатися поняття „модель державного правління”, яке характеризує механізм формування урядової влади, взаємодію у ньому різних політичних інституцій та урядову відповідальність.

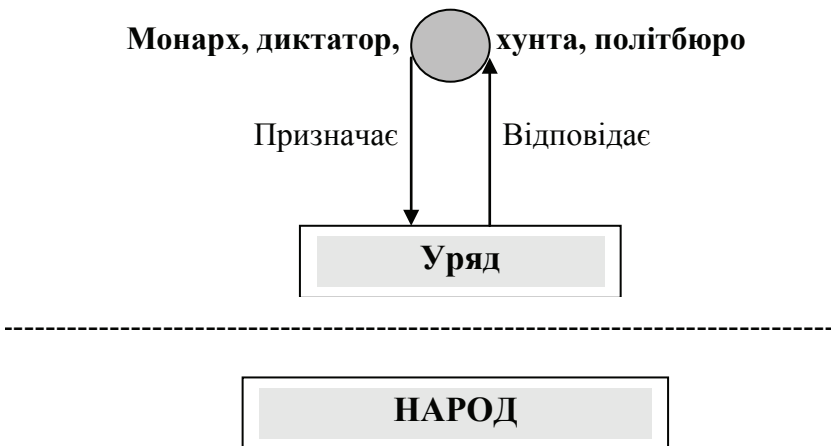
Моделі державного правління

Відповідно до того, як формується уряд і хто може відправити його у відставку чи внести зміни до його складу, можна вирізнити чотири основні моделі державного правління: автократичну, парламентську, президентську і президентсько-парламентську.

Автократична модель ґрунтується на тім, що уряд призначається однією особою (монархом в абсолютних та дуалістичних монархіях, диктатором у диктаторських республіках) або невеликою групою осіб (військовою хунтою, керівництвом правлячої партії) і несе відповідальність перед ними (схема 1).

Схема 1

Автократична модель державного правління

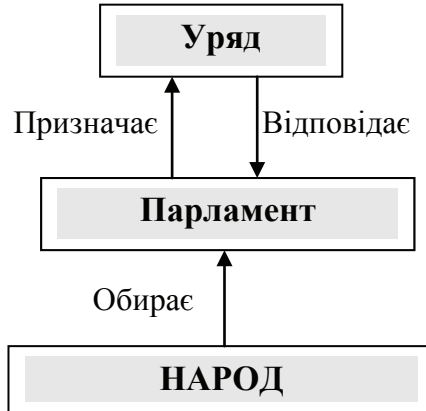
Головна особливість автократичної моделі полягає в тім, що народ перебуває поза межами механізму формування урядової влади. Автократичні правління притаманні авторитарним і тоталітарним режимам, хоча в сучасних умовах вони часто прикриваються демонстративно-фасадною „демократією”. Тому при визначенні реального механізму державного врядування треба враховувати, як зазначає А. Кудряченко, не тільки конституційний статус державних інституцій, але і їх реальне становище та рівень дотримання ними засад розподілу влади [2, с. 26].

Парламентська модель виникла у Великій Британії, де 1701 року

функцію формування уряду було надано парламентові [3, с. 487]. В основі її наступний механізм: народ обирає парламент, парламентська більшість формує уряд, уряд відповідає за свою діяльність перед парламентом, який через вотум недовіри має право відправити уряд у відставку (схема 2).

Схема 2

Парламентська модель державного правління

Парламентські моделі функціонують і в монархіях (парламентські монархії), і в республіках (парламентські республіки). Особливість цієї моделі полягає в тому, що політичним лідером країни є не офіційний глава держави (монарх чи президент), а голова уряду. Причому у парламентських республіках президент здебільше теж обирається парламентом або спеціальною колегією виборщиків, яка складається з депутатів парламенту і представників місцевої влади (Індія, ФРН).

Президентська модель була заснована 1787 року конституцією США. В основі її наступний механізм: народ обирає парламент (але він суттєво в процес формування уряду не втручається) і президента, якому й надається право визначення та зміни складу уряду (схема 3).

Президентсько-парламентська модель, класичним взірцем якої вважається система державного правління Франції за часів П'ятої республіки, має такий політичний механізм: народ обирає парламент і президента, які спільно (за різними процедурами в різних країнах) формують уряд (схема 4).

Ця модель має найбільш складний механізм формування урядової влади, бо вимагає певного консенсусу між інституціями президента і парламенту. Внаслідок цього вона потенційно може провокувати кризи між цими інституціями, що на посткомуністичному просторі нещодавно унаочнили Киргизстан [4], Румунія [5] та Україна.

Схема 3

Президентська модель державного правління

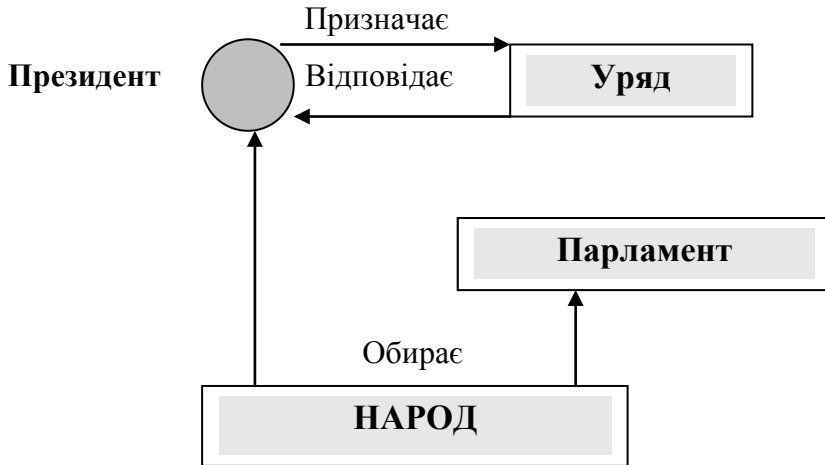
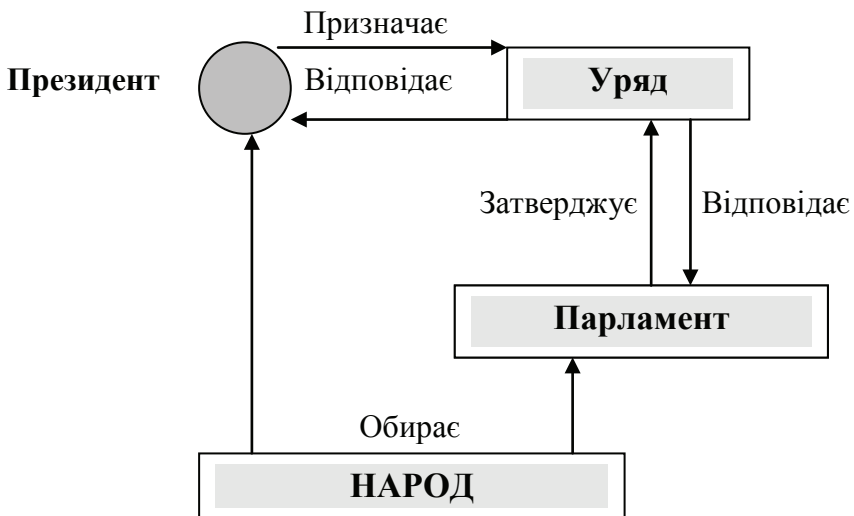

Схема 4

Президентсько-парламентська модель державного правління

Чи існує парламентсько-президентська модель?

П'ять років тому, з легкої руки колишнього Президента України Л. Кучми, у вітчизняний лексикон увійшло поняття парламентсько-президентського правління [6, с. 2; 7, с. 2]. Його коректність викликає великий сумнів, бо

чітких критеріїв, за якими можна було б відокремити парламентсько-президентське правління від президентсько-парламентського, а з іншого боку – від парламентського, ще не знайдено.

Таким не може вважатися обрання президента народом на загальнонаціональних виборах. „Парламентські системи, – зауважує Х. Лінц, – можуть включати й інститут президентства (при цьому президент обирається прямим народним голосуванням), однак президенти, як правило, не мають можливості серйозно суперничати з прем'єр-міністрами в усьому, що стосується владних повноважень” [8, с. 179]. В Австрії, Болгарії, Словаччині, Словенії та інших парламентських демократіях президент обирається на загальнонаціональних виборах, проте конституції цих країн позбавляють його реального впливу на визначення політичного забарвлення, складу та діяльності уряду.

Таким не може вважатися й право президента розпускати парламент або відправляти у відставку уряд, бо воно часто зводиться до формальної процедури, необхідної у чітко визначених конституцією випадках: розпуск парламенту – при його неспроможності сформувати у певний термін урядову владу; відставка уряду – при висловленні йому парламентом вотуму недовіри.

В останні роки для визначення моделі державного правління став використовуватися індексний аналіз [9]. Проте серед прихильників цього методу немає згоди щодо того, за якою кількістю показників і яких саме слід визначати індекс державного правління. При визначенні індексу однаково кількість балів одержують різні за своїм впливом на державне правління показники (приміром, призначення прем'єр-міністра та право законодавчої ініціативи) [9, с. 151]. До того ж постає питання: як визначити таку модель, в якій кількісні показники, притаманні ідеальним типам президентського і парламентського правління, врівноважені, як, скажімо, в Україні і Франції [9, с. 154]?

Побуває думка, що парламентсько-президентське правління виникає тоді, коли більшість парламенту контролює одна політична сила, а президент належить до іншої. Таке не раз траплялося у Франції: за „лівого” президента Ф. Міттерана двічі функціонував „правий” уряд (1986 - 1988 та 1993 - 1995 роки), а в першу каденцію „правого” президента Ж. Ширака – „лівий” уряд (1997 - 2002 роки). У цьому випадку парламентсько-президентське правління протиставляється президентсько-парламентському, за якого президент репрезентує політичну силу, яка контролює парламентську більшість. За такої ситуації вплив президента на формування державної політики значно посилюється. С. Веір, розкриваючи сутність державного правління у Франції, зауважує, що „прямо обраний президент має деяку владу над прем'єр-міністром і кабінетом, але за ним зберігається право нагляду за щоденною поведінкою уряду, якщо партійні зв'язки президента не дадуть йому фактичної влади над прем'єр-міністром” [10, с. 192]. Та у цьому випадку краще говорити

не про дві моделі державного правління, а про два цикли функціонування однієї моделі. Її часто визначають як „змішану” (але що, власне, змішали?) або „напівпрезидентську” (вада цього визначення полягає у втаємниченні парламентської складової механізму формування уряду).

До речі, й за парламентського правління президент, внаслідок свого становища в структурі правлячої партії, може мати пріоритет щодо прем'єр-міністра. У Молдові, наприклад, після конституційної реформи 2000 року президент втратив повноваження формувати уряд, він обирається парламентом. Але обрання 2001 року парламентом, де 71 місце з 101 здобула Компартія, президентом голови цієї партії В. Вороніна зробило його вплив на формування та діяльність уряду значно більшим, ніж вплив прем'єр-міністра.

Проти застосування поняття парламентсько-президентського правління свідчить і те, що авторитетна міжнародна організація „Freedom House”, яка здійснює моніторингові програми стану свободи і демократії, що охоплюють як увесь світ („Freedom in the World”, „Freedom in the Press”), так і окремі групи країн („Nation in Transit”, „Countries at the Crossroad”), його не використовує.

Проблема моделі державного правління у транзитології

Хоча світова політична практика доводить, що усталення ліберальних демократій може відбуватися і за парламентської моделі державного правління (Велика Британія), і за президентської (США), і за президентсько-парламентської (П'ята республіка у Франції), але серед фахівців домінує думка, висловлена свого часу Х. Лінцем, що парламентське правління „частіше призводить до встановлення стабільної демократії, особливо там, де існують глибокі політичні розбіжності та безліч політичних партій” [11, с. 179]. Х. Лінц, Г. О'Доннелл, А. Лійфарт, Е. Гаденіус, протиставляючи президентське правління парламентському, на користь останнього висувають наступні аргументи.

За парламентської моделі: 1) відбувається деконцентрація урядової влади; 2) члени кабінету діють більш самостійно; 3) уряд більш відповідальний та схильний до роботи у межах конституції, оскільки парламент може в будь-який момент відправити його у відставку; 4) створюються сприятливі умови для розбудови партійної системи.

За президентської моделі: 1) влада персоналізується; 2) міністри втрачають самостійність, бо змушені виконувати волю президента; 3) навіть поганий уряд може діяти протягом тривалого часу, оскільки його склад цілком залежить від президента; 4) народний мандат може дати підстави президентові вважати, що його політичне становище найвище в країні, внаслідок чого він може відмовитися визнавати конституційні межі своєї посади; 5) послаблюється роль партій, вони втрачають відчуття відповідальності [11; 12; 13; 14; 15].

Проте не всі фахівці в галузі транзитології погоджуються з такою

думкою. Д. Горовіц, опонуючи Х. Лінцу, зауважує, що встановленню авторитарних режимів у колишніх колоніях Великої Британії в Африці сприяла запозичена з метрополії парламентська модель, яка дозволяла „групі, що володіє парламентською більшістю, захопити контроль над державою”. До речі, перехід до президентського правління у Нігерії у 1978 - 1979 роках перешкодив „будь-якій групі населення контролювати всю країну за допомогою встановлення контролю над парламентом” [16, с. 199].

Державне правління посткомуністичних країн

Перебіг посткомуністичних трансформацій в цілому підтверджує висновки прихильників парламентського правління. Справді, з 19 посткомуністичних країн, які „Freedom House” на початок 2007 року визнала електоральними демократіями (за моніторингом програми „Freedom in the World” [17]), 15 (79 %) мають парламентську модель, 4 (21 %) – президентсько-парламентську і жодна не має президентської (таблиця 1).

Таблиця 1

Моделі державного правління у посткомуністичних демократіях

Парламентські (15)			Президентсько-парламентські (4)
Албанія	Македонія	Угорщина	Грузія
Болгарія	Монголія	Чехія	Польща
Естонія	Сербія	Чорногорія	Румунія
Латвія	Словаччина	Молдова (з 2000 р.)	Україна
Литва	Словенія	Хорватія (з 2000 р.)	

У жодній з посткомуністичних країн, в яких політичні режими набули авторитарну якість, не було парламентського правління (таблиця 2).

Таблиця 2

**Моделі державного правління у посткомуністичних автократіях
(відповідно до конституційних актів)**

Президентські (4)		Президентсько-парламентські (5)		
Азербайджан	Туркменістан	Вірменія	Росія	Казахстан (з 2007 р.)
Таджикистан	Узбекистан	Білорусь		Киргизстан (з 2005 р.)

Хоча після змін у конституціях Киргизстану і Казахстану президентсько-парламентські правління в посткомуністичних автократіях стали переважати президентські, та, як зауважує А. Кинев, „якщо в країні існує монополія на владу, то конституційне розмежування повноважень стає формальним і не відіграє тієї ролі, яка йому визначається в демократичних

суспільствах” [18, с. 128]. Внаслідок того, що парламентські (як, утім, і президентські) вибори не є вільними і прозорими, політичні режими цих країн не визнаються демократичними.

Специфіка таких політичних систем полягає в тому, що через недемократичні „вибори” створюються „кишенькові” парламенти, у яких абсолютна (а нерідко й конституційна) більшість місць належить пропрезидентським депутатам, структурованим у політичну партію, яка за своєю генезою і сутністю є клієнтелою президента („Єдина Росія” у Росії, „Нур Отан” у Казахстані), або взагалі позапартійним (з 110 депутатів палати представників Білорусі тільки 17 представляють політичні партії [19, р. 104]), що дає можливість президентській владі легко маніпулювати атомізованим депутатським корпусом.

Парламентська модель в умовах посткомуністичних трансформацій

П’ятнадцять років тому впровадження парламентського правління в посткомуністичних країнах здавалося вельми проблематичним: парламентська модель ефективна за існування потужних демократичних партій. У суспільствах, що переходили до демократії від авторитарних режимів, політичні партії утворювалися на ґрунті або при підтримці автономних громадських структур, що існували й за попередньої влади (підприємницькі асоціації, профспілки, селянські союзи, церква тощо). Тоталітарні ж режими намагалися не допустити будь-яких форм громадянської самоорганізації. Проте парламентська модель більш-менш успішно функціонує нині в більшості посткомуністичних країн. Виникає питання: які чинники зумовили становлення парламентських систем в умовах посткомунізму?

На нашу думку, до них слід віднести наступні.

Довосні системи країн Середньо- і Південно-Східної Європи та Балтії, в яких у посткомуністичну добу утвердилося парламентське правління, не були демократичними (окрім Чехо-Словаччини), але деякі елементи політичної демократії вони у собі містили. В цих країнах існували інститут парламентаризму та багатопартійність за участю опозиційних до уряду партій, періодично проводилися напіввільні (у Чехо-Словаччині – вільні) вибори, завдяки чому в їх політичній культурі були напрацьовані певні демократичні стереотипи.

В Болгарії і Чехо-Словаччині за комуністичного правління існувала фасадна багатопартійність. Хоч „союзницькі партії” були сателітами, але політична система зберігала у латентній формі структурні передумови для відновлення політичного плюралізму.

Колишні правлячі партії переважної більшості цих країн утворилися на основі інсталяції до комуністичних партій і партій соціал-демократичного спрямування. Найявніш у них соціал-демократичних елементів постійно породжувала ревізіонізм. У період кризи комуністичних режимів правлячі партії перейшли на позиції соціал-демократії, що сприяло поваленню

режимів. У посткомуністичну епоху в Албанії, Болгарії, Угорщині на ґрунті конкуренції екскомуністичних (лівоцентристських) партій з партіями, що виникли з антикомуністичної опозиції (правоцентристськими), утворилися біполярні партійні системи.

Комуністичні (тоталітарні) режими функціонували в цих країнах близько 50 років, а отже в посткомуністичну добу в суспільному житті була й та генерація населення, політична соціалізація якої почалася в докомуністичний період. До того ж комуністичні режими в них мали переважно інсталюване походження, тобто виникли не на власному соціальному ґрунті, а були насаджені Радянським Союзом напередодні і після Другої світової війни. Антикомуністичне народне повстання 1956 року в Угорщині, „празька весна” 1968 року в Чехо-Словаччині засвідчили, що суспільна свідомість не сприймала їх як власні.

Геополітичне становище цих країн сприяло консолідації їх політичних еліт на ґрунті прагнення приєднання до європейської та євроатлантичної спільноти, яка висуває до своїх членів високі демократичні вимоги. Навіть урядовці Сербії (яка істотно постраждала від воєнної операції НАТО 1999 року) заявляли про необхідність приєднання своєї країни не тільки до ЄС, але й до НАТО [20].

Таким чином, перехід до демократії, що розпочався після повалення комуністичних режимів, для країн Середньо- і Південно-Східної Європи та Балтії у певному сенсі являє собою процес повернення до своїх довоєнних політичних традицій та до європейського геополітичного поля. Такий тип транзиту М. Мілова назвала „реставраційним” [21, с. 123].

Серйозну проблему для впровадження парламентського правління у посткомуністичних країнах становило те, що більшість з них (23 з 29) являли собою новоутворені держави, в яких ще не склалися політичні нації. Формування політичних націй передбачає інтеграцію титульних (державотворчих) етносів з етнопонаціональними меншинами. Але через певні історичні обставини чимало етнопонаціональних меншин не дуже схвально сприйняли розпад СФРЮ й СРСР та створення національних держав. Брак національної єдності, що проявляється в усвідомленні більшістю громадян своєї належності до певної політичної спільноти, на думку фундатора транзитології Д. Растоу, є головною перешкодою для переходу до демократії [22, с. 7].

В деяких посткомуністичних державах парламентська модель була впроваджена завдяки моноетнічності політичної еліти. Але це часто траплялося й через відхилення від загальновизнаних демократичних стандартів. В Естонії та Латвії, наприклад, „мігранти”, особи, що прибули до цих країн за роки радянської окупації та їх нащадки (за винятком тих, хто брав участь у національно-визвольних руках), які становлять близько третини населення, були позбавлені громадянства, а отже й політичних прав [23, с. 65, 69]. Проте такі заходи, завадивши формуванню антисистемних партій, створили умови для розбудови ефективного

механізму парламентського врядування.

З лояльністю до новоутвореної національної держави з боку вихідців з інших республік колишньої СФРЮ пов'язане право набуття громадянства у Словенії [24, с. 291]. У Хорватії перехід до парламентського правління стався після смерті авторитарного президента Ф. Туджмана, який завдяки застосуванню воєнної сили захистив державну незалежність і територіальну цілісність країни, ліквідував сепаратистське утворення – Республіку Сербська Країна. Але це стало причиною втечі з країни близько 200 тисяч сербів, внаслідок чого виникла „етнічно чиста” хорватська держава, в якій проживає лише 4 % не хорватів [23, с. 508].

У Молдові впровадження парламентської моделі стало можливим завдяки тому, що політичні сили країни (комуністи, націоналісти, демократи) консолідувалися на ґрунті встановлення суверенітету молдовської держави над Придністров'ям. Проте виникає сумнів щодо збереження цієї моделі у випадку вирішення придністровського конфлікту мирним шляхом, коли до політичного поля країни буде залучено близько півмільйона жителів Придністров'я.

Таким чином, основними передумовами усталення парламентської демократії в деяких посткомуністичних країнах стали наявність певних традицій парламентаризму в дототалітарний період і консолідація політичних еліт на ґрунті пріоритету національних інтересів, європейських та євроатлантичних зовнішньополітичних орієнтацій.

Таких передумов немає в більшості пострадянських країн. Це, зокрема, стосується Грузії та України, які після своїх „кольорових” революцій поліпшили показники демократичного розвитку. Нині на пострадянському просторі тільки 6 країн визнаються електоральними демократіями [25]. У чотирьох з них (Естонія, Латвія, Литва, Молдова) функціонують парламентські моделі державного правління, у двох (Грузія, Україна) – президентсько-парламентські. Але як у Грузії, так і в Україні відбуваються гострі дискусії щодо переходу до парламентського правління. Однак те, що ці країни не мають історичних традицій парламентаризму (в європейському розумінні), а також в них не сконсолідовані політичні еліти, то виникає сумнів щодо позитивного впливу парламентської моделі на розвиток демократичного процесу у разі її запровадження.

Висновки в контексті майбутньої конституційної реформи в Україні

Раціональність моделі державного правління опосередковується характером політичних відносин, які склалися в тому чи іншому суспільстві. Парламентська модель ефективна в суспільствах, у політичній культурі яких виникло домінуюче поле демократичної культури, або, принаймні, існує консенсус між політичними елітами стосовно цілей суспільно-політичного розвитку. Якщо таких умов немає, то парламентське правління, екстраполюючи політичні конфлікти на механізм формування

урядової влади, породжує її нестабільність, що несе загрозу демократії.

Президентська модель спроможна не допустити такої екстраполяції шляхом персоналізації державного правління. Оскільки за президентського правління уряд формується президентом, то навіть в ситуації загострення політичного конфлікту зберігається можливість формування відносно стабільної урядової влади. Тим, хто стверджує, що посилення владних функцій інституції президента не відповідає європейській практиці, варто нагадати, що вихід з тяжкої політичної кризи кінця 1950-х років у Франції стався саме завдяки скасуванню парламентської моделі та надання президентові повноважень щодо формування та діяльності урядової влади [26, с. 406 - 426]. Роль президента Франції у розв'язанні кризових ситуацій унаочнює стаття 16 Конституції Французької Республіки, яка передбачає: „Коли інститути Республіки, незалежність Нації, цілісність її території або виконання її міжнародних зобов'язань опиняються під серйозною та безпосередньою загрозою, а нормальне функціонування конституційних державних властей припинено, Президент Республіки після офіційної консультації з Прем'єр-міністром, з головами палат, а також з Конституційною Радою вживає заходів, які диктуються цими обставинами” [27, с. 38].

Проте до збільшення президентських повноважень треба ставитися з великою обережністю, особливо в умовах процедурної демократії [28, с. 24]. Якщо демократична складова не стала ще домінуючим полем політичної культури суспільства, збільшення повноважень глави держави загрожує авторитаризацією політичного режиму.

У політичній науці існувала думка, що перехід від тоталітаризму до демократії має здійснюватися через період функціонування прогресивного авторитарного режиму [29]. Але за будь-якого авторитарного режиму надзвичайно великого значення набуває особистість політичного лідера. Для того, щоб через авторитаризм прийти до демократії, президент повинен мати відповідні особисті якості: компетентність щодо вирішення нагальних проблем суспільного розвитку, твердий характер, демократичні переконання. Якщо таких якостей немає, то авторитарний режим, як правило, набуває реакційного характеру, що може на тривалий період загальмувати процес демократизації або повернути траєкторію суспільного розвитку назад.

Проблема раціональності державного правління для посткомуністичних суспільств, які не мають демократичних традицій і в яких не відбулося консолідації політичної еліти на ґрунті пріоритету національних цінностей, а політичний конфлікт має поліфонічний та гострий характер, полягає в тім, як при певній персоналізації виконавчої влади зберегти демократичні засади політичного устрою. Вирішення цієї проблеми вбачається в запровадженні такої системи, за якої інституція парламенту була би здатною запобігти можливим авторитарним зазіханням з боку президента, а інституція президента, у свою чергу, могла нейтралізувати небезпеку

для демократичного розвитку і становлення національної державності, які можуть йти від парламенту.

Проте така модель конче потребує незалежної (не ангажованої політичними силами) судової влади (особливо конституційного суду), яка була би спроможною розв'язувати конфлікти, що виникають між інституціями президента і парламенту, й нейтралізувати загрози, що йдуть від деструктивних (щодо демократичного розвитку суспільства і розбудови суверенної національної державності) сил.

У зв'язку з останнім варто нагадати, що у Західній Німеччині в період переходу від тоталітаризму до демократії конституційний суд ФРН двічі ухвалював рішення про заборону діяльності політичних партій (1952 року – неонацистської Німецької імперської партії, 1956 року – Комуністичної партії Німеччини). Підставою для прийняття таких рішень була стаття 21 Основного Закону ФРН, яка проголошує: „Партії, які за своїми цілями або поведінкою своїх прихильників прагнуть заподіяти шкоду основам вільного демократичного ладу чи ліквідувати його, або поставити під загрозу існування Федеративної Республіки Німеччини, неконституційні. Питання про неконституційність вирішує федеральний конституційний суд” [27, с. 114].

Література:

1. **Ющенко В.** Україні потрібна Конституція національного розвитку // Дзеркало тижня. – 2007. – 23 лютого. – С. 1, 3.
2. **Кудряченко А.** Чотирнадцять президентів. Порівняльний аналіз систем влади держав Центральної та Східної Європи в контексті вітчизняного досвіду конституційної реформи // Віче. – 2006. – № 21 - 22. – С. 26 - 28.
3. Всемирная история в 10 томах / Под ред. Е. М. Жукова, Е. С. Варги, В. П. Волгина и др. – Т. 5. – М.: Соцэклитиз, 1958. – 782 с.
4. **Кравченко В.** Круті віражі Курманбека Бакієва // Дзеркало тижня. – 2007. – 14 квітня. – С. 5.
5. **Кім В.** Дев'ятий вал капітана Бесеску // Дзеркало тижня. – 2007. – 28 квітня. – С. 7.
6. Звернення Президента України Леоніда Кучми з нагоди 11-ої річниці незалежності України // Урядовий кур'єр. – 2002. – 28 серпня. – С. 1 - 2.
7. Телевізійне звернення Президента України Леоніда Кучми з нагоди підписання Указу про винесення на всенародне обговорення проекту Закону України „Про внесення змін до Конституції України” // Урядовий кур'єр. – 2003. – 7 березня. – С. 1 - 2.
8. **Лінц Х. Дж.** Небезпеки президентства // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда, М. Платнера. – Львів: Ахілл, 2004. – С. 178 - 206.
9. **Зазнаев О. И.** Индексный анализ полупрезидентских государств

Европы и постсоветского пространства // Полис. – 2007. – № 2. – С. 146 - 164.

10. **Веір Ст.** Первинний контроль і допоміжні заходи. Порівнювальне дослідження демократичних інститутів у шести країнах // Визначення та вимірювання демократії / За ред. Д. Бітема: пер. з англ. – Львів: Літопис, 2005. – С. 159 - 215.

11. **Лінець Х. Дж.** Небезпеки президентства // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда, М. Платнера. – Львів: Ахілл, 2004. – С. 178 - 197.

12. **Лінець Х. Дж.** Переваги парламентаризму // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда, М. Платнера. – Львів: Ахілл, 2004. – С. 212 - 221.

13. **О’Доннелл Г.** Делегативна демократія // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда, М. Платнера. – Львів: Ахілл, 2004. – С. 145 - 160.

14. **Лійфарт А.** Конституційний вибір для нових демократій // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда, М. Платнера. – Львів: Ахілл, 2004. – С. 222 - 235.

15. **Гаденіус Е.** Тривалість демократії: інституційні чинники на противагу соціоекономічним // Визначення та вимірювання демократії / За ред. Д. Бітема: пер. з англ. – Львів: Літопис, 2005. – С. 94 - 128.

16. **Горовіц Д. Л.** Порівняння демократичних систем // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда, М. Платнера. – Львів: Ахілл, 2004. – С. 198 - 211.

17. www.freedomhouse.org/template.cfm?page=368&year=2007

18. **Кынев А. В.** Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис. 2002. – № 2. – С. 126 - 137.

19. Nations in Transit 2004. Democratization in East Central Europe and Eurasia / Ed. by A. Motyl, A. Schnitzer. – N.Y.: Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. – XVII, 666 p.

20. **Сіліна Т.** Втручання НАТО на Балканах було необхідне. Тільки воно дуже запізнилося: інтерв’ю з міністром закордонних справ Сербії Вуком Драшковичем // Дзеркало тижня. – 2006. – 1 липня. – С. 1, 4.

21. **Мілова М. І.** На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: Монографія. – Одеса: Астропринт, 2005. – 328 с.

22. **Растоу Д.** Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5 - 15.

23. **Газін В. П., Копилов С. А.** Новітня історія країн Європи та Америки (1945 - 2002 роки). – К.: Либідь, 2004. – 624 с.

24. **Задохин А. Г., Низовский А. Ю.** Пороховой погреб Европы. – М.: Вече, 2000. – 416 с.

25. [www.freedomhouse.org.hu/images/fdh_galleries\(NIT2007\)/raiting](http://www.freedomhouse.org.hu/images/fdh_galleries(NIT2007)/raiting)

26. История Франции: в 3-х тт. / А. З. Манфред (отв. ред.). М.: Наука,

1973. – Т. 3. – 599 с.

27. Конституции зарубежных стран. Сборник / Сост. В. Н. Дубровин. – М.: Юрлитинформ, 2000. – 366 с.

28. **Романюк О.** Транзитивні демократії (про визначення характеру політичних режимів перехідних суспільств) // Людина і політика. – 2004. – № 2 – С. 23 - 30.

29. **Мигранян А. М.** Реформа политической системы: взгляд политолога // Философские науки. – 1989. – № 9. – С. 17 - 25.